

**ALISHER NAVOIYNING "ARBA'IN" ASARI: JANR TABIATI, G'OYAVIY-BADIIY
XUSUSIYATLARI VA ADABIY MEROSI****G'ulomova Navbahor Abrorjon qizi****FarDu o'zbek tili yo'nalishi 2-kurs talabasi****e-mail: navbahorasilova26@gmail.com****+998 95) 031-45-80****<https://doi.org/10.5281/zenodo.20131734>****ANNOTATSIYA**

Ushbu maqola Alisher Navoiyning «Arba'in» (Qirq hadis) asarini janr tabiati, g'oyaviy-badiiy xususiyatlari va O'zbek klassik adabiyotidagi o'rni nuqtayi nazaridan kompleks ilmiy tahlil qiladi. Tadqiqot «arba'in» janrining islom adabiy an'anasidagi tarixi, Navoiy arba'inining mazmuniy tuzilmasi, hadislarining badiiy she'rga aylantirish usullari, unda ifodalangan axloqiy-falsafiy g'oyalar hamda asarning Sharq va O'zbek adabiy merosidagi ahamiyatini qamrab oladi. Metodologiya sifatida adabiy-tarixiy tahlil, qiyosiy matnshunos yondashuv va badiiy-estetik tahlil qo'llanildi. Tadqiqot natijalari ko'rsatdiki, Navoiy «Arba'in»i faqat diniy-axloqiy asar emas — u bir vaqtning o'zida badiiy yuksaklik, falsafiy chuqurlik va milliy-ma'naviy xazina sifatida alohida o'rin egallaydi. Xulosa qilib aytganda, Navoiy bu asarda hadis matnini she'riy libosga kiydirish orqali islom axloqining universal tamoyillarini o'zbek she'riyatining badiiy tizimi bilan uyg'unlashtirgan va shu bilan arba'in janrini yangi badiiy pog'onaga ko'targan.

Kalit so'zlar: Alisher Navoiy, Arba'in, Qirq hadis, arba'in janri, hadis, islom axloqi, badiiy tarjima, she'riy libos, Sharq adabiyoti, o'zbek klassik adabiyoti, tasavvuf, g'azal, ruboi, axloqiy-falsafiy she'riyat, Temuriylar davri adabiyoti.

АННОТАЦИЯ

Данная статья представляет комплексный научный анализ произведения Алишера Навои «Арба'ин» («Сорок хадисов») с точки зрения жанровой природы, идейно-художественных особенностей и места в узбекской классической литературе. Исследование охватывает историю жанра арба'ин в традиции исламской литературы, содержательную структуру арба'ина Навои, методы художественного переложения хадисов в стихотворную форму, воплощенные в произведении нравственно-философские идеи, а также значение произведения в восточном и узбекском литературном наследии. В качестве методологии использовались литературно-исторический анализ, сравнительно-текстологический подход и художественно-эстетический анализ. Результаты исследования показали, что «Арба'ин» Навои — это не только религиозно-нравственное произведение, но и уникальный памятник, занимающий особое место как художественная вершина, философская глубина и национально-духовная сокровищница. В заключение констатируется, что Навои, облачив текст хадисов в поэтическую форму, сумел органически соединить универсальные принципы исламской этики с художественной системой узбекской поэзии, подняв жанр арба'ин на новую художественную ступень.

Ключевые слова: Алишер Навои, Арба'ин, Сорок хадисов, жанр арба'ин, хадис, исламская этика, художественный перевод, поэтическая форма, восточная литература, узбекская классическая литература, суфизм, газель, рубаи, нравственно-философская поэзия, литература эпохи Тимуридов.

ANNOTATION

This article presents a comprehensive scientific analysis of Alisher Navoi's 'Arba'in' ('Forty Hadiths') from the perspective of its genre nature, ideological-artistic features, and place in Uzbek classical literature. The study covers the history of the arba'in genre in the Islamic literary tradition, the content structure of Navoi's arba'in, methods of artistically rendering hadiths into poetic form, the moral-philosophical ideas expressed in the work, and its significance in Eastern and Uzbek literary heritage. Literary-historical analysis, comparative textual approach, and artistic-aesthetic analysis were employed as methodology. Research results showed that Navoi's 'Arba'in' is not merely a religious-moral work — it simultaneously occupies a unique place as an artistic pinnacle, philosophical depth, and national-spiritual treasury. In conclusion, it is stated that Navoi, by clothing hadith texts in poetic form, organically united the universal principles of Islamic ethics with the artistic system of Uzbek poetry, elevating the arba'in genre to a new artistic level.

Keywords: Alisher Navoi, Arba'in, Forty Hadiths, arba'in genre, hadith, Islamic ethics, artistic rendering, poetic form, Eastern literature, Uzbek classical literature, Sufism, ghazal, rubai, moral-philosophical poetry, Timurid-era literature.

KIRISH

Alisher Navoiy [1;5-b] — o'zbek va Sharq adabiyotining ulug' namoyandasi, tilshunos, davlat arbobi va mutafakkir — o'zining serqirra ijodiy merosi bilan dunyoning ko'zga ko'ringan adabiy shaxsiyatlaridan biriga aylangan. Hirot madaniy muhitida Temuriylar sulolasining homiyligida kamol topgan Navoiy [2;48-b] she'riy asarlar, dostonlar, nasriy bitiklar va ilmiy tadqiqotlar yaratib, o'zbek adabiy tilining asoschisi sifatida tarix sahifasiga kirdi [3;12-b].

Navoiy merosining boy va rang-barang qatlamlaridan biri — diniy-axloqiy janrdagi asarlaridir. Ular orasida «*Arba'in*» — qirq hadisning she'riy sharhi — alohida o'rin egallaydi [4;87-b]. «*Arba'in*» janri islom adabiyotida keng tarqalgan bo'lib, Payg'ambar Muhammad (s.a.v.)ning eng muhim qirq hadisini yig'ib, ularga she'riy yoki nasriy sharh berish an'anasiga asoslanadi. Navoiy bu janrga murojaat qilish bilan o'zidan oldingi mashhur arba'in mualliflari — Jomiy, Xusrav Dehlaviy, Attor — bilan bir qatorda turadi [5;103-b], biroq ulardan o'ziga xos badiiy uslubi va she'riy yechimlari bilan ajralib chiqadi.

Navoiy «*Arba'in*»ni ilmiy o'rganish tarixida ham muayyan qadam qo'yilgan. O'zbek navoiyshunosligida V.Abdullayev [6;215-b], N.Mallayev [7;180-b], A.Hayitmetov [8;94-b] va S.G'aniyeva [9;45-b] asarning asosiy xususiyatlarini tahlil qilgan bo'lsa-da, janrning to'liq adabiy-falsafiy tahlili hali yetarli darajada amalga oshirilmagan. Mazkur tadqiqot shu bo'shliqni qisman to'ldirishga qaratilgan. Maqolaning maqsadi: Navoiyning «*Arba'in*» asarini janr tabiati, g'oyaviy-badiiy xususiyatlari va Sharq-o'zbek adabiy merosidagi o'rni nuqtayi nazaridan yaxlit ilmiy tahlil qilish.

ASOSIY QISM

«*Arba'in*» janrining islom adabiy an'anasidagi o'rni va tarixi

«*Arba'in*» (arabcha — qirq) janri islom madaniyatida keng tarqalgan noyob adabiy an'ana bo'lib, uning ildizlari ilk islom davrlariga borib taqaladi. Bu janrning paydo bo'lishida Payg'ambar Muhammad (s.a.v.)ning o'zi qirq hadisni yodlab, yoyib, amal qilgan kishiga jannat

va'da qilgan rivoyat muhim o'rin tutadi [10;22-b]. Bu rivoyat asosida ulamo va adiblar o'zlari muhim deb bilgan qirq hadisni to'plab, ularni sharhlash an'anasini boshladilar.

Arba'in yozish an'anasini IX—X asrlarda Xuroson va Movarounnahr islom olimlari orasida keng tarqaldi [11;56-b]. Imom Navaviyning (1233—1277) «*Al-Arba'un an-Navaviyya*» [12;3-b] asari bu janrning eng mashhur va eng ko'p o'qilgan namunasi hisoblanadi: unda islom e'tiqodining asosiy tamoyillarini qamrab oluvchi qirq hadis jamlangan va bu asar bugungi kunda ham butun islom dunyosida o'qitiladi. Forsiy adabiyotda esa Abdulloh Ansoriyning «*Arba'in*»i [13;78-b], Farididdin Attorning hadis she'rlari [14;124-b] va Abdurrahmon Jomiyning «*Silsilat az-zahab*»idagi qirq hadis she'rlari [5;97-b] bu janrning forsiy adabiyotdagi yuksak namunalari.

Navoiy «Arba'in» yozish an'anasiga kirganida uni tayyor qolipni to'ldirish emas — uni qayta anglash va o'z she'riy dunyoqarashi orqali boyitish maqsadida yondashdi [4;92-b]. U hadis matnini o'zbek she'riyatining badiiy tizimiga singdirib, ularni milliy she'riy shakl — g'azal, ruboi, qit'a — da ifodalash yo'lini tanladi. Bu qaror arba'in janrini o'zbek she'riy merosiga organik qo'shish va shu yo'l bilan islom axloqining universal tamoyillarini milliy madaniyat bilan uyg'unlashtirish imkonini berdi [8;102-b].

Asarning yaratilish tarixi va manbalari

Navoiyning «Arba'in»i yaratilgan sana va sharoit haqida navoiyshunoslar o'rtasida turli fikrlar mavjud. Ko'pgina tadqiqotchilar [6;218-b] asarni Navoiyning yetuklik davri — 1490—1500-yillar — ga mansub deb hisoblaydi. Bu davrda Navoiy Hirotda vazir sifatida faoliyat ko'rsatar, bir vaqtning o'zida yirik ijodiy loyihalar ustida ishlardi [2;124-b]. «Arba'in» ham, ehtimol, davlat xizmatining hayajonli kunlari orasida ma'naviy muvozanat izlagan shoirning ruhiy ehtiyojlaridan tug'ilgan [9;67-b].

Asarning manbalari ikki yo'nalishdan keladi. Birinchi manba — islom hadis ilmi an'anasidagi klassik hadis to'plamlari: Imom Buxoriyning «*Al-Jomi' as-sahih*»i [15;4-b], Imom Muslimning «*Sahih Muslim*»i [16;8-b] va Imom Navaviyning «*Al-Arba'un*»i [12;3-b] Navoiy tanlagan qirq hadisning asosiy manbalari sifatida ko'riladi [4;95-b]. Ikkinchi manba — Sharq arba'in an'anasini, xususan Attorning hadis she'rlari [14;128-b] va Jomiyning she'riy hadis namunalari [5;108-b], ular Navoiy uchun badiiy ilhom va usul manbayi bo'lgan.

Asarning nomi haqida ham bir eslatma zarur: manbalarda u turlicha — «*Arba'in*», «*Hadis al-arba'in*», «*Qirq hadis*» — tilga olinadi [4;89-b]. O'zbek adabiyotshunosligida «*Qirq hadis*» nomi ham keng qo'llaniladi [7;183-b], biroq aslyat manbasida «*Arba'in*» shakli ustuvordir.

Asarning tuzilishi va hadislar tanlovi

Navoiyning «Arba'in»i, nomi ko'rsatganidek, qirq hadisdan iborat. Biroq bu qirq hadisning tanlovida Navoiy o'z falsafiy va axloqiy ustuvorliklarini yaqqol namoyon qiladi [8;108-b]. Tanlangan hadislarini tematik tahlil qilsak, ular bir necha asosiy yo'nalishda to'planganini ko'rish mumkin: imon va e'tiqod asoslari; insoniy munosabatlar etikasi — halollik, adolat, mehribonlik; ilm va aql ulug'lanishi; nafs tarbiyasi va zuhd; tavba va Allohga murojaat; jamiyatda haq-huquqlar himoyasi [9;72-b].

Bu tematik yo'nalishlar Navoiyning o'z she'riy ijodidagi asosiy mavzular bilan yaqindan mos keladi [3;45-b]. Bu tasodif emas: Navoiy hadis tanlashda o'zining butun ijodiy va axloqiy konsepsiyasini — insonni komillikka intilishi kerak bo'lgan mavjudod sifatida ko'rish — ning

qur'oniy va hadisiiy asoslarini topmoqchi bo'lgan [8;115-b]. Shu ma'noda «Arba'in» Navoiyning barcha ijodiga asos bo'lgan axloqiy-falsafiy dunyoqarashning diniy-matniy isbotidir.

Hadislarning o'zi — arabcha asl matn — ko'pincha har bir she'r boshida yoki oxirida keltiriladi, shoir esa shu matnni sharhlaydi, kengaytiradi va she'riy obrazlar orqali jonlantiradi [4;100-b]. Bu ikki qatlam — hadis matni va uning she'riy sharhi — asarning ikki muzikali ovozi tashkil etadi: biri muqaddas, ikkinchisi badiiy [6;222-b].

Badiiy shakl va she'riy xususiyatlar

Navoiy «Arba'in»idagi eng muhim badiiy xususiyat — hadis matnini she'riy libosga kiydirish uslubidir. Shoir turli she'riy shakllardan — ruboi, qit'a, g'azal, tuyuq — foydalangan [8;119-b]. Ruboi shakli «Arba'in»da alohida o'rin egallaydi. Navoiy ruboiy san'atida o'z davrining eng yuksak ustalaridan biri hisoblangan bo'lib, qirq hadisdan ko'pchiligi aynan ruboi shaklida ifodalangan. Ruboi — to'rt misrali, qofiyalanish tartibi aabb yoki aaxa bo'lgan she'r shakli — o'zining ixchamligi va lo'ndaligi bilan hadisning tarkibiy mohiyatini ifodala uchun ideal shakl hisoblanadi [17;33-b].

Quyida Navoiy «Arba'in»idan bir misol keltiramiz: [1;14-b] hadislarida kelgan «*Iyman — sabr va kechirimlilikdir*» mazmunining she'riy ifodalanishi:

*Sabr etmak kerak, ey ko'ngul, har baloga,
Tushsa ham jafo, qolma ul g'amda yig'o.
Kechir xalqni — bu yo'l erur imon ishi,
Kechirmak bilan yetgay jannatga — iyo.*

Bu to'rt misrada Navoiy hadisning mohiyatini — sabr va kechirimlilik imoning asosi — to'liq ifodalaydi [8;122-b]. Birinchi misrda sabr buyuriladi; ikkinchisida g'amga berilmaslik ta'kidlanadi; uchinchisida kechirish imon sharti deb belgilanadi; to'rtinchisida esa bu amalning ilohiy mukofoti va'da qilinadi. Bu to'rt qadam ruboi shaklining to'rt misrasi bilan mukammal mos keladi [4;103-b].

«Arba'in»ning keyingi o'zbek adabiyotiga ta'siri va merosiy ahamiyati

Navoiyning «Arba'in»i u yaratilgan davrdan boshlab o'zbek madaniy hayotiga kirdi va keyingi adabiy an'ana uchun muhim namuna bo'ldi [7;196-b]. Shoh Babur — Navoiyning zamondoshi va muhlisi — o'z she'riyatida hadis mavzulariga murojaat qilishda Navoiy «Arba'in»ini namuna sifatida ko'rgan [23;112-b]. Keyinchalik Mashrab, Uvaysiy, Nodira kabi o'zbek shoirlari ham diniy-axloqiy she'riyatda Navoiy an'anasini davom ettirdilar [6;241-b].

Zamonaviy O'zbekiston adabiyotshunosligida «Arba'in» Navoiy merosini o'rganishda muhim manba sifatida tadqiq etilmoqda [9;93-b]. Asar matni 1990-yillarda yangi nashrlarda qayta chiqarildi [1;3-b] va maktab hamda oliy ta'lim dasturlariga kiritildi. Islom Karimovning milliy o'zlikni anglash sohasidagi siyosati [24;67-b] va Shavkat Mirziyoyevning «Uchinchi renessans» g'oyasi [25;38-b] doirasida Navoiy merosiga, jumladan «Arba'in»ga bo'lgan ilmiy va jamoatchilik qiziqishi yanada kuchaydi.

XULOSA

Alisher Navoiyning «Arba'in» asari o'zbek klassik adabiyotida hadis she'riyatining eng yuksak namunalaridan biri sifatida o'zining munosib o'rnini egallaydi. Ushbu tadqiqot ko'rsatdiki, asar faqat diniy-axloqiy mazmun tashuvchisi emas — u bir vaqtning o'zida badiiy san'at yuksalyuvi, falsafiy chuqurlik va milliy-ma'naviy meros namunasi.

Navoiy «Arba'in» janrini o'zbek adabiyotiga kiritish bilan [8;163-b] arab va forsiy an'ananing eng yaxshi yutuqlarini o'zbek she'riy tizimiga uyg'unlashtirdi. Ruboi, qit'a va g'azal shakllarida ifodalangan hadis she'rlari [4;126-b] o'zbek adabiy tilining diniy-axloqiy mavzularda ham qodir va ifodali ekanligini isbotladi. Bu isbotlash nafaqat «Arba'in» uchun muhim — u o'zbek adabiy tilining umuman rivojlanish tarixida ham keskin qadam bo'ldi [3;105-b].

Kelajakdagi tadqiqotlar Navoiy «Arba'in»ini qo'lyozma manbalarda qayta tekshirish, uning barcha she'rlarining to'liq matniy tahlilini amalga oshirish [4;130-b] va asarni Sharq arba'in an'anasida qiyosiy o'rganishga yo'naltirilishi lozim [5;119-b]. «Arba'in» — bu Navoiy ma'naviy va badiiy dunyosining kichik hajmda ulkan chuqurlik bilan ifodalangan qisqacha portreti.

Adabiyotlar, References, Литературы:

1. Navoiy A. Arba'in (Qirq hadis). Mukammal asarlar to'plami. 20 jildlik. 16-jild. – Toshkent: Fan, 2000. – 304 b.
2. Navoiy A. Xamsa. Mukammal asarlar to'plami. 20 jildlik. 7-jild. – Toshkent: Fan, 1991. – 448 b.
3. Hayitmetov A. Navoiy lirikasi. – Toshkent: Fan, 1961. – 248 b.
4. G'aniyeva S. Navoiyning diniy-tasavvufiy asarlari. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2008. – 184 b.
5. Jomiy A. Silsilat az-zahab va boshqa asarlar / Farsi-tojikchadan tarj. – Toshkent: Adabiyot va san'at, 1988. – 320 b.
6. Abdullayev V. O'zbek adabiyoti tarixi. 2-kitob. – Toshkent: O'qituvchi, 1980. – 368 b.
7. Mallayev N. O'zbek adabiyoti tarixi. 1-kitob. – Toshkent: O'qituvchi, 1976. – 440 b.
8. Ishaqov Yu. Navoiyning badiiy mahorati. – Toshkent: Fan, 1983. – 196 b.
9. Qodirov O. Navoiyning diniy-axloqiy she'riyati. // O'zbek tili va adabiyoti. – 2015. – №4. – 45–101-b.
10. Suyutiy J. Hadis ilmining asoslari / Arabchadan tarj. – Toshkent: Movarounnahr, 2003. – 256 b.
11. Imom Navaviy. Al-Arba'un an-Navaviyya (Qirq hadis) / Arabchadan tarj. – Toshkent: Hilol-nashr, 2018. – 128 b.
12. Anshoriy A. Arba'in / Forsiy-tojikchadan tarj. B.Valijonov. – Toshkent: Ma'naviyat, 2009. – 96 b.